

La recerca en comunicació en el País Valencià

Estructura i polítiques de comunicació

*per Juan José Bas Portero
i Jordi Pérez Llavador,*

professors del Departament de Comunicació i Informació Periodística
de la Universitat Cardenal Herrera - CEU, de València

Resum

L'article presenta el marc teòric i les diferents iniciatives i projectes que han permès estudiar i analitzar l'estructura dels mitjans i les polítiques de comunicació a la Comunitat Valenciana. Així mateix, ofereix una panoràmica sobre la producció científica en aquest camp i descriu les principals línies de recerca encetades per la comunitat científica a partir dels anys vuitanta, i destaquen els estudis sobre Radiotelevisió Valenciana, els conflictes derivats de les emissions de TV3, el paper del Centre Territorial de RTVE en la descentralització del model radiotelevisiu, el debat al voltant dels espais de comunicació i el model comunicatiu valencià, les característiques del mercat valencià de la comunicació, etc. També es recullen les temàtiques més actuals i les recerques més recents, com ara el desenvolupament dels mitjans locals i el procés de digitalització del sistema audiovisual valencià.

Structure and Communications Policies

Abstract

This article describes the theoretical framework and various initiatives and projects that have enabled the study of the media structure and communication policies in the Autonomous Community of Valencia. Included are an overview of scientific production in the field of communication sciences and a description of the main lines of research undertaken by the scientific community since the 1980s—especially studies on subjects such as Radiotelevisió Valenciana, the conflicts over TV3 broadcasts, the role of the Centre Territorial of Radiotelevisión Española in decentralizing the radio and television networks, the debate over broadcasting space and the Valencian communication model, and the characteristics of the Valencian communication market. Also dealt with are recent issues and research, such as the development of local media and the digitalization of the Valencian audiovisual system.

Presentació

Els estudis sobre l'estructura i la política de la comunicació són un dels camps d'especialització que s'han desenvolupat en l'àmbit científic de la investigació en comunicació social. El marc teòric consisteix en la descripció i l'anàlisi dels vectors polítics, econòmics i culturals que incideixen en la configuració històrica, en l'evolució i en la transformació del sistema comunicatiu, barrejant les conceptualitzacions i les argumentacions teòriques amb el seguiment de les dades que ens ofereixen els mitjans de comunicació.¹

1. Vegeu Daniel E. JONES, (2005), «Aproximación teórica a la estructura de la comunicación social», *Sphera Publica* (Múrcia), núm. 5, p. 19-39, on l'autor planteja un apropament al concepte d'estructura de la comunicació social, es refereix la tradició acadèmica i investigadora en

En principi, l'estructura de la comunicació tracta d'establir els vincles entre el model de societat i el sistema comunicatiu, de manera que, a partir de la descripció de les principals característiques dels mitjans de comunicació, arribem a un coneixement crític dels seus mecanismes de funcionament i de la seua regulació jurídica en les societats actuals. Una vegada delimitat aquest primer nivell, l'aplicació i el desenvolupament de les polítiques de comunicació permeten formular propostes per transformar la configuració política i jurídica del sistema comunicatiu. Per tant, els estudis centrats en l'estructura i la política de la comunicació constitueixen, en un sentit molt genèric, els instruments teòrics que possibiliten un apropament científic als nexes existents entre la comunicació social i els models d'organització política de la societat.

Precisament, l'estudi i la divulgació científica de l'estructura i la política dels mitjans de comunicació, tant en l'àmbit estatal com en l'autonòmic (on cal destacar els casos de Catalunya i el País Basc), ha estat una de les línies d'investigació que s'han encetat i/o consolidat a les diferents facultats de ciències de la comunicació existents a Espanya. Per tant, sembla pertinent apostar pel desenvolupament i la consolidació d'aquesta línia de recerca a la Comunitat Valenciana, de manera que les propostes i les aportacions des d'aquest territori autonòmic ajuden a potenciar el debat i l'intercanvi d'informació en aquest àmbit científic.

Des de la perspectiva de la transformació del sistema comunicatiu espanyol, cal destacar els treballs inicials d'Enrique Bustamante, mentre que a Catalunya, amb les investigacions de Josep Gifreu i Miquel de Moragas, i en el País Basc, amb les aportacions de Carmelo Garitaonandía i Ramón Zallo, van encetar-se línies de recerca dedicades a les polítiques de comunicació i a la descentralització del model audiovisual.

Tot i que podria resultar molt interessant, l'abast d'aquest treball ens impedeix fer una breu ressenya de les principals aportacions dels nombrosos autors que han treballat l'estructura i la política de la comunicació a les diferents universitats espanyoles. Nosaltres, lògicament, hem de ressenyar les aportacions centrades en l'anàlisi del sistema valencià de mitjans, encara que també assenyalarem, quan siga pertinent, els vincles amb altres iniciatives i projectes.²

la matèria i explica les diferents perspectives (històrica, econòmica, política, sociològica i tecnològica) per analitzar l'objecte d'estudi.

2. Per exemple, l'àmbit de la comunicació local serà tractat de manera específica en un altre article, però cal recordar que la Universitat Jaume I de Castelló celebra des de fa uns anys un congrés sobre dita matèria (ComLoc), on els investigadors debaten sobre els temes d'actualitat que presenta el sector.

El context de la recerca: iniciatives, projectes, realitats

Les dècades dels anys vuitanta i noranta van capgirar l'estructura i la política del sistema de mitjans a Espanya, cosa que ha suposat l'increment de l'interès i dels objectes d'estudi en la matèria: expansió i multiplicació de suports i canals, desenvolupament i aplicació de les noves tecnologies, reformulació de les propostes normatives i de la regulació jurídica dels mitjans, nous mecanismes de control social i polític de la informació, convergència multimèdia i formació dels conglomerats industrials i financers en l'àmbit de la comunicació social, procés de concentració en la propietat i globalització del model i el sistema comunicatiu.

Tot aquest seguit de temes va obligar les universitats a prendre la iniciativa a través, per exemple, de la publicació de revistes especialitzades. A més, s'engeguen noves línies i projectes de recerca, mentre que els plans d'estudi de les facultats de comunicació van adaptar-se per tal de poder reflectir i divulgar el nou camp d'estudi i investigació.³

Cal destacar la iniciativa del Centre d'Estudis Universitaris San Pablo - CEU, actualment Universitat Cardenal Herrera - CEU, de publicar una revista científica, *Comunicación y Estudios Universitarios*, on es barregen reflexions i estudis de temàtica diversa entre les quals trobem, per exemple, articles sobre les matèries que ens ocupen. Lògicament, hi havia publicacions de referència molt importants en altres indrets que mostraven el camí a seguir: cal destacar, per exemple, les revistes *Telos: Cuadernos de Comunicación, Tecnología y Sociedad*, *Treballs de Comunicació* i *Anàlisi*, on també han tingut cabuda treballs i recerques sobre els mitjans de comunicació valencians.

D'altra banda, cal destacar institucions com ara la Societat Catalana de Comunicació, editora de la revista *Treballs de Comunicació*, que ha demostrat gran interès per conèixer i apropar-se als investigadors i a la realitat comunicativa de la Comunitat Valenciana, tal com demostra la publicació del present número especial.

Una altra iniciativa institucional ressenyable per a la investigació sobre estructura i política comunicativa ha estat la celebració d'un congrés anual sobre mitjans de comunicació organitzat per la Fundació Ausiàs March en el marc dels anomenats Premis Octubre. L'esmentat esdeveniment científic ha estat punt de trobada per als investigadors de diferents universitats de Catalunya, les Illes Balears i la Comunitat Valenciana, cosa que ha permès establir debats, discussions i intercanvis de parers molts interessants sobre els espais de comunicació o moltes al-

3. Les reformes dels plans d'estudi en les titulacions de l'àrea de comunicació social van incloure noves assignatures com ara estructura de la comunicació, estructura del sistema audiovisual, polítiques de comunicació, empreses de comunicació, empreses audiovisuals, etc.

tres qüestions referides als mitjans de comunicació, tal com queda reflectit a les publicacions que s'han generat.

També ha estat significativa la tasca institucional de la Generalitat Valenciana, ja que a través de la Direcció General de Mitjans de Comunicació Social s'han pogut articular alguns informes i/o publicacions de dades referides al sector comunicatiu valencià, encara que es troba a faltar alguna publicació més especialitzada i sistemàtica referida als mitjans de comunicació de la Comunitat Valenciana. Des de la Conselleria de Presidència de la Generalitat Valenciana s'edita la *Revista Valenciana d'Estudis Autònoms*, una publicació on s'arreglen diversos articles i estudis referits al dret de la informació i la comunicació i a la regulació jurídica dels mitjans de comunicació autònoms, sobretot pel que fa al cas de la Radiotelevisió Valenciana.

Les Corts valencianes disposen d'un Centre de Documentació que s'ha convertit en una font documental, de caire jurídic, bàsica per poder desenvolupar les recerques en aquesta matèria i necessària per poder analitzar i interpretar les polítiques comunicatives impulsades pels diferents governs autònoms. Un altre dels actors importants en la configuració de l'espai comunicatiu valencià, amb les seues llums i les seues ombres, ha estat sens dubte la Radiotelevisió Autònoma Valenciana (RTVV). De fet, ha estat objecte de nombrosos estudis i una part important de la producció científica en la matèria està dedicada a aquesta qüestió.⁴

Tampoc no podem oblidar en aquest breu repàs institucional la tasca de l'Institut de la Comunicació (InCom), dirigit pel catedràtic Miquel de Moragas i vinculat a la Facultat de Ciències de la Comunicació de la Universitat Autònoma de Barcelona. La majoria dels projectes, iniciatives i recerques duts a terme per l'InCom han estat referents importants per a un nombrós grup d'investigadors valencians, que han trobat el suport i l'ajut necessaris per poder projectar dites investigacions en l'àmbit de la Comunitat Valenciana.⁵

A més, hi ha projectes ja consolidats com ara l'*Informe de la comunicació a Catalunya*, coordinat per Maria Corominas i Miquel de Moragas, que indiquen el camí a seguir per poder sistematitzar l'anàlisi del siste-

4. Així, el gabinet d'estudis de la RTVV també ha impulsat la reflexió i el debat sobre els mitjans de comunicació amb l'organització d'unes jornades anuals sobre temes d'actualitat que han quedat reflectits a les corresponents publicacions, on s'han abordat, entre d'altres, temes com el finançament de les televisions autònòmiques, la funció social i educativa de la televisió o bé l'oferta de continguts i serveis al fil del procés de digitalització de la televisió, un dels temes de recerca actualment vigents.

5. Així, per exemple, els estudis de Maria Corominas sobre l'estructura i la política comunicativa catalana, els treballs de Montse Bonet centrats en el mitjà radiofònic, les aportacions de Josep Àngel Guimerà sobre la televisió local a Catalunya o els estudis sobre estructura i polítiques de comunicació a Espanya publicats per Maria Isabel Fernández han servit d'exemple per a les recerques que han abordat aquestes qüestions en l'àmbit de la Comunitat Valenciana.

ma de mitjans. També és molt útil el Portal de la Comunicació, una eina bàsica de l'InCom per ajudar la recerca en la matèria i donar-li suport, on trobem l'Observatori de les Polítiques de Comunicació i l'Observatori de la Comunicació Local.

De fet, i després d'obtenir informació a l'InCom, un grup d'investigadors al si de la Universitat Cardenal Herrera - CEU va aconseguir finançament per a un projecte de recerca multidisciplinària, anomenat *Comunicación social valenciana database*, que pretenia assentar les bases (conceptuals i metodològiques, informàtiques i documentals) per poder sistematitzar la recollida d'informació sobre els mitjans de comunicació a la Comunitat Valenciana.⁶

Finalment, cal destacar l'impuls que l'associació d'investigadors ULEPICC (Unión Latina de Economía Política de la Información, la Comunicación y la Cultura) ha donat a la recerca i les investigacions de caire crític sobre l'estructura i les polítiques de comunicació, tant en l'àmbit internacional (centrat en el cas d'Amèrica Llatina) com en l'àmbit estatal i autonòmic. De fet, des de fa uns anys s'ha constituït formalment la secció ULEPICC - España, cosa que ha permès als investigadors de les diferents universitats espanyoles donar a conèixer les recerques, publicar treballs i intercanviar coneixements en la matèria.⁷

La producció científica i les línies de recerca

Centrant-nos ja en la producció, els primers estudis sobre el sistema de mitjans tenen una relació directa amb la consolidació del procés autonòmic valencià i l'articulació incipient d'un nou espai comunicatiu, a través, bàsicament, del projecte de creació de la Radiotelevisió Autonòmica Valenciana, tal com queda reflectit als articles de García-Lliverós i Sarrià (1985) i al de Linde Paniagua (1987). Es tracta de reflexions i aportacions pioneres referides tant a la perspectiva econòmica com a la perspectiva jurídica de la futura RTVV.

La Direcció General de Mitjans de Comunicació Social va encetar per aquelles dates una iniciativa molt interessant, que malauradament no

6. Amb la recollida de les dades es pretenia desenvolupar projectes de recerca, poder caracteritzar els diferents sectors de la comunicació a la Comunitat Valenciana, poder plantejar l'estat de la qüestió a través d'informes, etc. Malauradament, el projecte ha hagut d'aparcar-se momentàniament perquè no ha rebut suport econòmic a través dels programes oficials d'innovació, investigació i desenvolupament.

7. En el procés de constitució i posada en marxa de la secció ULEPICC - España cal destacar la tasca desenvolupada per Francisco Sierra, actual degà de la Facultat de Comunicació de la Universitat de Sevilla, per Fernando Quirós, catedràtic de la Facultat de Ciències de la Informació de la Universitat Complutense de Madrid i president de l'esmentada associació, per Ana I. Segovia, professora de la Facultat de Ciències de la Informació de la Universitat Complutense de Madrid, i per Luis Albornoz, professor de la Universitat Carlos III de Madrid.

va tenir gaire continuïtat: l'edició d'un informe coordinat per Maria García-Lliverós (1987), responsable en aquell moment de l'esmentada Direcció General, on es barrejaven les dades estructurals sobre els diferents sectors de les indústries culturals amb els articles d'opinió sobre els mitjans de comunicació valencians. Es tracta, sens dubte, d'una fórmula molt útil per facilitar la recerca en la matèria i constitueix un precedent interessant dels actuals informes sobre la comunicació social que, per exemple, s'editen per tal d'analitzar les dades sobre el sistema comunicatiu a Espanya o bé a Catalunya.

De manera més tangencial, a la bibliografia queden recollits altres treballs col·lectius que analitzen el fenomen de la televisió autonòmica o l'estat del sector comunicatiu al mercat espanyol i on poden trobar-se referències al sistema valencià de mitjans. Les primeres recerques sistemàtiques sobre la comunicació a la Comunitat Valenciana apareixen durant la dècada dels anys noranta, sobretot els treballs d'Antonio Laguna i Rafael Xambó, encara que per la seua naturalesa es troben ressenyades a d'altres capítols. No obstant això, el més important és que la recerca de base va permetre articular algunes perspectives d'anàlisi crítica sobre l'estructura i la política comunicativa valenciana.

També datada en l'any 1990 trobem la tesi doctoral defensada per Rafael Quílez (1990) a la Facultat de Ciències de la Informació de la Universitat Complutense de Madrid, que plantejava un apropament al model de Radiotelevisió Valenciana des de la vessant econòmica i empresarial, com a projecte d'inversió pública estratègica de la Generalitat Valenciana. Uns anys després, el mateix autor (Quílez, 1993) plantejava el tema de la reforma de Canal 9 des de la perspectiva de la gestió pública estratègica al Segon Congrés d'Economia Valenciana.

Altres qüestions interessants apuntades en aquells moments i que han quedat reflectides a la producció científica eren, per exemple, el debat al voltant de les televisions autonòmiques i la seua relació amb la RTVE i el debat arran del concepte *espais de comunicació*, sobretot pel que feia a l'articulació i les relacions comunicatives entre Catalunya i la Comunitat Valenciana. En el primer tema, sembla bàsica l'aportació de José Reig (1991), coordinador i editor de les comunicacions presentades a les jornades sobre el paper de la televisió estatal a les comunitats autònomes, ja que va convertir-se en un aspecte important en el procés de descentralització de la televisió a Espanya. De fet, la via d'una descentralització real i efectiva de RTVE a través dels centres territorials s'apuntava com a alternativa al desenvolupament dels projectes autonòmics de radiotelevisió.

La segona temàtica apuntada parteix de l'obra de Josep Gifreu (1991), qui inclou els mitjans de comunicació valencians en les seues reflexions i propostes sobre l'espai català de comunicació, qüestió no

exempta de certes polèmiques (normalment alienes al món acadèmic i científic) i de certes matisacions que han esta aportades per altres investigadors valencians com ara Bas, Pérez i Solves (1992). Totes aquestes aportacions presenten un caràcter marcadament teòric i tenen com a objectiu primordial confrontar el concepte *espai de comunicació* amb la configuració real del sistema valencià de mitjans, on es barregen diferents mercats i diferents àmbits simbòlics d'identificació col·lectiva.

Altres treballs estan centrats de manera més específica en problemàtiques derivades de la posada en marxa de RTVV (Israel *et al.*, 1992) o bé en l'evolució i caracterització de l'estructura comunicativa valenciana (Israel *et al.*, 1994). En el cas del model de RTVV, trobem diferents aportacions referides tant a la televisió com a la ràdio, cosa que demostra l'interès que els nous mitjans autonòmics despertaven: així, els articles de Navarro (1994a, 1994b i 1997) parlen del model de televisió autonòmica des de la perspectiva jurídica, el de Núria Portet (1994) sobre la perspectiva cultural de Canal 9 o bé les referències de Carmen Peñafiel (1994) a Ràdio 9 dins el seu llibre sobre les ràdios autonòmiques i les reflexions de Pérez Ornia (1995) sobre el paper de la televisió pública regional.

Des d'una vessant teòrica i acadèmica, i responent a una sèrie de motivacions derivades de la mateixa recerca en comunicació, apareixen un seguit de treballs al voltant de les polítiques comunicatives i la política audiovisual valenciana, i que tenen en compte les connexions amb problemes com ara la concentració dels mitjans (Bas, 1996). Amb els precedents assenyalats anteriorment, la tesi doctoral de Bas (2000) va estudiar les característiques jurídiques i els paràmetres polítics que van definir, dins el context de la descentralització del model audiovisual espanyol, el projecte, la creació i el naixement de Radiotelevisió Valenciana: els antecedents, la gestació i la constitució de l'instrument més important de la política audiovisual valenciana.

La publicació més ajustada a la temàtica que estem ressenyant, alhora que l'intent més acurat de fer una radiografia del sistema de mitjans a la Comunitat Valenciana, és el llibre coordinat per Antonio Laguna (2000), on un nombrós grup d'investigadors realitza un apropament sectorial a un objecte d'estudi comú: el mercat valencià de la comunicació durant la dècada dels noranta. Després d'estudiar el fenomen des de perspectives més generals, el treball fa un repàs exhaustiu als diferents sectors del mercat: llibre, premsa, ràdio, televisió, publicitat, cinema, etc. Es tracta d'una estructura de continguts semblant a la dels informes sobre els mitjans de comunicació i que, en el cas valencià, ve a emplenar un buit per la manca d'alguna publicació que de manera regular agrupe les principals dades referides al sistema comunicatiu i les reflexions científiques i acadèmiques al voltant d'aquest.

En els últims anys, cal destacar la irrupció d'una nova temàtica que, de ben segur, donarà molt de joc: es tracta de les recerques, algunes d'elles de caràcter col·lectiu, sobre la implantació i el desenvolupament de la televisió digital terrestre a Espanya, on s'inclouen, lògicament, els diferents territoris autònoms. Des de la Universitat Autònoma de Barcelona, la professora Maria Corominas és la investigadora principal d'un projecte de R+D anomenat *Comunicació local a l'entorn digital a Espanya. Les transformacions del sistema audiovisual local*, mentre que a la Universitat Jaume I de Castelló, el professor Andreu Casero (2006) treballa actualment en una línia de recerca basada en la transformació dels continguts i les estructures del mercat televisiu espanyol, també en el marc del desenvolupament de la TDT. El mateix Andreu Casero i Javier Marzal (2007) preparen l'edició d'un llibre col·lectiu sobre la televisió digital a Espanya que inclou tres grans blocs: estructures, continguts i serveis, i consums i audiències.

En el context de la digitalització, però centrat en el cas de la televisió local a la Comunitat Valenciana, cal ressenyar el treball de recerca de Julián Sanmartín (2005), un jove investigador que s'ha incorporat recentment a l'InCom de la Universitat Autònoma de Barcelona i que actualment prepara una tesi doctoral sobre les polítiques públiques de televisió de la Generalitat Valenciana en l'etapa de govern del Partit Popular (1995-2007). En el mateix àmbit d'estudi, el professor Bas (2005 i 2006) ha continuat amb l'anàlisi de l'evolució recent de la política audiovisual valenciana, i s'ha fet ressò dels principals eixos de transformació del sector audiovisual valencià i de la nova regulació normativa. Finalment, el professor José María Bernardo (2006), de la Universitat de València, ha publicat un llibre on planteja, entre altres qüestions, les implicacions entre el sistema audiovisual i el procés de globalització mediàtica.

Bibliografia

Actes del II Congrés de Mitjans de Comunicació (1995). València: Edicions 3 i 4.

Audiencia y programación (1993). València: Ens Públic RTVV.

BAS, J. J. (1996). «La política audiovisual al País Valencià: una aproximació». A: *Persistència i canvi en un món interdependent: Els reptes per a la societat catalana al llindar de l'any 2000*. Barcelona: Societat Catalana de Sociologia.

— (2000). *El naixement de la Radiotelevisió Autònoma Valenciana (1978-1989): antecedents, gestació i constitució*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Periodisme i Ciències de la Comunicació.

- BAS, J. J. (2005). «Comunidad Valenciana: ¿hacia un nuevo modelo audiovisual?». A: *Actas del V Encuentro Latino de Economía Política de la Información, la Comunicación y la Cultura (ENLEPICC)*. [CD-ROM]
- (2006). «Rasgos y aportaciones de la política audiovisual valenciana. Ejes principales de la actual legislatura». A: *Actas del I Congreso Nacional ULEPICC-España «Pensamiento crítico, comunicación y cultura»*.
- BAS, J. J.; PÉREZ, J.; SOLVES, J. (1992). «Text, context i pretext de la comunicació social: una proposta d'anàlisi aplicada al País Valencià». *Comunicación y Estudios Universitarios* [València], núm. 2, p. 285-300.
- (1994). «Polítiques culturals i concentració. El cas valencià». A: *Actes del II Congrés de Mitjans de Comunicació*. València: Edicions 3 i 4.
- BERNARDO, J. M. (2006). *El sistema de la comunicación mediática: De la comunicación interpersonal a la comunicación global*. València: Tirant lo Blanch.
- CASERO, A. (2006). «La oferta de contenidos y servicios de la TDT: análisis de la situación en el mercado español». A: *Actas del I Congreso Nacional ULEPICC-España «Pensamiento crítico, comunicación y cultura»*.
- El espacio televisivo a partir de la directiva 89/552 de las Comunidades Europeas*. (1992). València: Ens Públic RTVV.
- Financiación y publicidad de las radiotelevisiónes públicas y privadas*. (1991). València: Ens Públic RTVV.
- GARCÍA-LLIBERÓS, M. (1987). «La comunicación y sus medios en la Comunidad Valenciana». *Revista Valenciana d'Estudis Autònoms* [València], núm. 8, p. 165-174.
- GARCÍA-LLIBERÓS, M.; SARRIÀ, A. J. (1985). «La TVV, concepción y análisis de un proyecto de inversión pública de la Generalidad Valenciana». A: *I Congrés d'Economia Valenciana: Ponències*. Vol. 2. València: Conselleria d'Economia i Hisenda.
- GIFREU, J. [dir.] (1991). *Construir l'espai català de comunicació*. Barcelona: Centre d'Investigació de la Comunicació.
- I Jornadas sobre TV Autonómica* (1984). Saragossa: Diputación General de Aragón.
- II Jornadas sobre TV Autonómica* (1991). Saragossa: Diputación General de Aragón.
- ISRAEL, E. [et al.] (1992). «El conflicte lingüístic de Canal 9 en els mitjans de comunicació valencians». A: LAGUNA, A.; LÓPEZ, A. [ed.]. *Dos-cents anys de premsa valenciana*. València: Generalitat Valenciana.

- ISRAEL, E. [et al.] (1994). «Tendències en l'estructura de la comunicació valenciana». A: *Actes del II Congrés de Mitjans de Comunicació*. València: Edicions 3 i 4.
- JONES, D. E. (2005). «Aproximación teórica a la estructura de la comunicación social». *Sphera Publica: Revista de Ciencias Sociales y de la Comunicación* [Múrcia], núm. 5, p. 19-39.
- La informació a la Comunitat Valenciana* (1987). València: Generalitat Valenciana.
- LAGUNA PLATERO, A. [coord.] (2000). *La comunicación en los 90: el mercado valenciano*. València: Universidad Cardenal Herrera - CEU.
- Las radiotelevisiones en el espacio europeo* (1990). València: Ens Públic RTVV.
- LINDE, E. (1987). «La creación de organismos y empresas públicas en el ordenamiento jurídico de la Comunidad Valenciana». *Revista Valenciana d'Estudis Autònoms* [València], núm. 7, p. 354-360.
- MARZAL, J.; CASERO, A. [ed.] (2007). *El desarrollo de la televisión digital en España*. Madrid: McGraw Hill.
- NAVARRO, V. (1994a). «En torno a las televisiones autonómicas». *Comunicación y Estudios Universitarios* [València], núm. 4, p. 49-56.
- (1994b). «Televisión autonómicas: el necesario reencuentro con su papel de servicio público». A: *Comunicación Social: Tendencias*. Madrid: Fundesco.
- (1997). «El modelo de televisión autonómica». *Revista Valenciana d'Estudis Autònoms* [València], núm. 19, p. 127-142.
- Oferta de la televisión digital: Internacionalización y regionalización de los contenidos* (1999). València: Ens Públic RTVV.
- PEÑAFIEL, C. (1994). *Las radios autonómicas y transformaciones de la radio (1980-1990)*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco.
- PÉREZ, J. R. [ed.] (1995). *La nueva perspectiva audiovisual: el reto de la televisión pública regional*. Madrid: Telemadrid.
- PORTET, N. (1994). «Canal 9: una televisió pròpia per a un poble amb cultura pròpia». *Comunicación y Estudios Universitarios* [València], núm. 4, p. 57-69.
- QUÍLEZ, R. (1990). *Canal 9 - TVV: por un modelo valenciano de televisión pública*. Tesi doctoral. Madrid: Universidad Complutense.
- (1993). «Canal 9: ¿Qué reforma? Gestión pública estratégica y política audiovisual». A: *L'economia valenciana en el llindar del segle XXI*:

capital públic, capital privat i recursos humans. Actes del II Congrés d'Economia Valenciana: Comunicacions. Vol. 3. Castelló: Generalitat Valenciana.

REIG, J. [ed.] (1991). *Jornadas sobre el papel de la TV estatal en las Comunidades Autónomas*. València: Generalitat Valenciana.

SANMARTÍN, J. (2005). «*La televisión local por ondas en la Comunidad Valenciana en el contexto de la digitalizació (2002-2004)*». Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Periodisme i de Ciències de la Comunicació. [Treball de recerca]

— (2006). «Las previsiones normativas de las televisiones digitales locales de la Comunitat Valenciana». A: *Actas del I Congreso Internacional Nuevo Periodismo*. València: Generalitat Valenciana.

SOLVES, J. (1996). «*És possible un espai de comunicació valencià?*». A: *Comunitat Lingüística i Espais Comunicatius. V Jornades de Sociolingüística*. Alcoi: Gabinet Municipal de Normalització Lingüística.

Televisión: Niños y jóvenes (1994). València: Ens Públic RTVV.

Televisión y cultura (1995). València: Ens Públic RTVV.